

ศิลปะงานฉลุกระดาษ พื้นบ้านอีสาน*

Paper-cutting as A Local Isan Art

อรอนงค์ ฤทธิฤาชัย
Onanong Rittruechai

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาลักษณะรูปแบบ ลวดลาย เทคนิคและกรรมวิธี รวมถึงการนำงานฉลุกระดาษ พื้นบ้านอีสานไปใช้ ทั้งนี้เพื่อเป็นแนวทางในการอนุรักษ์และ ส่งเสริมให้เห็นคุณค่าของศิลปะงานฉลุกระดาษซึ่งเป็นมรดก แห่งวัฒนธรรมอีสาน โดยศึกษาข้อมูลจากเอกสาร ตลอดจน การสัมภาษณ์ช่างฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสาน

จากการศึกษา พบว่า ช่างฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสาน สามารถแบ่งตามเครื่องมือที่ใช้ในการฉลุออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ใช้กรรไกรและกลุ่มที่ใช้สิ่ว การศึกษานี้จึงเน้นการเก็บ ข้อมูลงานฉลุกระดาษด้วยการไกรในจังหวัดขอนแก่นและงานฉลุ กระดาษด้วยสิ่วในจังหวัดอุบลราชธานี ทั้งนี้งานฉลุกระดาษ พื้นบ้านอีสานสามารถแบ่งตามรูปแบบได้เป็น 2 รูปแบบ คือ แบบ 2 มิติ และ 3 มิติ กระดาษที่นำมาใช้ในงานฉลุส่วนใหญ่ จะใช้กระดาษทองอังกฤษ กระดาษแก้ว และกระดาษฟาง การฉลุด้วยการไกรจะใช้การพับกระดาษมากกว่าการฉลุด้วยสิ่ว เพราะการฉลุด้วยสิ่วต้องมีแบบที่เป็นลวดลายสำเร็จ และทำขึ้น ด้วยกระดาษแข็ง ดังนั้นลวดลายฉลุกระดาษจากการไกรจึงมี ความเป็นอิสระมากกว่าลวดลายที่ฉลุด้วยสิ่ว เพราะช่างฉลุ กระดาษด้วยการไกรบางท่านจะคิดลวดลายขึ้นเองในทันทีที่มี ทั้งนี้ลวดลายของงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานส่วนใหญ่ช่างจะ

ภาพ : ลายน้องสิงห์

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัย เรื่อง ลวดลายฉลุกระดาษ พื้นบ้านอีสาน ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนจากศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคม ลุ่มน้ำโขง มหาวิทยาลัยขอนแก่น

พัฒนาขึ้นโดยผสมผสานลวดลายไทยกับลวดลายที่มีลักษณะเฉพาะตัวของช่าง นอกจากนี้ยังได้รับอิทธิพลจากลวดลายของศิลปะประเทศลาวและกัมพูชา งานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนอกจากจะนำมาใช้ในชีวิตประจำวันแล้วยังนำไปใช้ประกอบในงานบุญประเพณี รวมถึงพิธีกรรมและความเชื่อต่างๆ ของชาวอีสานอีกด้วย

คำสำคัญ: งานฉลุกระดาษ ศิลปะพื้นบ้านอีสาน

ABSTRACT

The objective of this article was to study the style, character, patterns, techniques, and processes, as well as the work involved in Northeast paper cutting, which is an Isan cultural heritage. The purpose is to use the findings as a guideline in conserving and encouraging paper-cutting and to value this unique art form.

The research was done by studying previous literature as well as by interviewing paper-cutting artists. The study found that paper-cutting artists consisted of two groups: those using scissors. It focused on paper-cutters who used scissors in Khon Kaen and those who used chisels in Ubon Ratchathani province.

The local paper-cuttings could be classified into two styles: two-dimensional forms and three-dimensional forms. Most of the art work used tinsel paper, cellophane, straw paper. Paper-cutting using scissors would use folded paper rather than chisel because chisels would be used for patterns that must be laid out with hard paper.

Therefore, there were differences: there was more variety in patterns achieved by using scissors than those achieved by using a chisel because some cutting artists would spontaneously create a pattern themselves. Most of the patterns were created by combining Thai traditional patterns and the unique patterns of the artists. In addition the patterns were influenced by those of Laos and Cambodia. Paper-cutting used to be a part of the Isan people's daily life, it also was used in traditional ceremonies as well as in the rites and beliefs of local people.

Keywords: Paper-cutting, Isan Folk Art

บทนำ

ชาวอีสานส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไทลาว ซึ่งมีศิลปวัฒนธรรมที่เก่าแก่เป็นเอกลักษณ์อันโดดเด่น มีการดำเนินชีวิตอันเกี่ยวข้องกับขนบประเพณี ความเชื่อ

ศาสนา และวัฒนธรรม ซึ่งเป็นองค์ประกอบหลักที่เป็นเสมือนกรอบหรือกฎเกณฑ์ในการสร้างงานศิลปะพื้นบ้านของชาวอีสานที่สืบทอดต่อๆ กันมา

ศิลปะงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนี้ นับเป็นศิลปะพื้นบ้านแขนงหนึ่งซึ่งมีความสำคัญและถูกนำไปใช้ในวิถีชีวิตของชาวอีสานอย่างหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นการใช้ในการประดับตกแต่งบ้านเรือน การใช้ในงานที่เกี่ยวข้องกับศาสนา งานบุญ ประเพณีต่างๆ ตลอดจนการนำไปใช้ในการประดับตกแต่งโรงศพ แต่ในปัจจุบันศิลปะงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนี้ไม่ค่อยจะมีให้เห็นกันนัก อีกทั้งช่างฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานซึ่งถือเป็นบุคคลสำคัญในการสร้างงานศิลปะอันทรงคุณค่านี้กลับหายาก และส่วนใหญ่ล้วนมีอายุมากแล้ว ลูกหลานไม่ค่อยเห็นความสำคัญในการสืบทอดงานศิลปะแขนงนี้ ซึ่งอาจทำให้ศิลปะงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานสูญหายไปตามกาลเวลาก็คงเป็นได้ บทความนี้จึงต้องการนำเสนอ รูปแบบ ลวดลาย เทคนิคและกรรมวิธี รวมถึงการนำงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานไปใช้ ทั้งนี้เพื่อเป็นแนวทางในการอนุรักษ์และส่งเสริมให้เห็นคุณค่าของศิลปะงานฉลุกระดาษ ซึ่งเป็นมรดกแห่งวัฒนธรรมอีสาน โดยใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลทั้งประเภทเอกสารและการสัมภาษณ์ช่างฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสาน ซึ่งจะเน้นการสัมภาษณ์ช่างฉลุกระดาษด้วยการไต่ถามในจังหวัดขอนแก่นและช่างฉลุกระดาษด้วยส่วในจังหวัดอุบลราชธานี ส่วนการนำเสนอ แบ่งเป็นหัวข้อดังนี้

ความเป็นมาของศิลปะงานฉลุกระดาษในประเทศไทย

งานฉลุกระดาษ คือ งานที่ใช้กระดาษชนิดต่างๆ มาฉลุทำให้เป็นรูปภาพหรือลวดลายต่างๆ ตามแบบแผนอย่างศิลปะแบบไทยประเพณี และทำขึ้นด้วยวิธีการอย่างโบราณ โดยใช้เครื่องมือในการตัด ตอก ฉลุ อันได้แก่ กรรไกร ส่ว มีด แล้วนำไปปิดประดับเป็นงานตกแต่งสิ่งต่างๆ ทั้งที่เป็นสิ่งถาวรอยู่ได้นาน เช่น ปิดเป็นลวดลายบนระเบียงฉัตรทองแผ่ลวด หรือเป็นสิ่งที่ต้องการใช้งานชั่วคราว เช่น ปิดลวดลายตกแต่งพระเมรุ ตกแต่งฐานเบญจา ตกแต่งเครื่องจิตกาธาน เป็นต้น ทั้งนี้อาจมีชื่อเรียกแตกต่างกันไป เช่น การฉลุกระดาษ การปรุกระดาษ การสลักกระดาษ การตอกกระดาษ การฉลักกระดาษ การแกะกระดาษ การตัดกระดาษ การตีส่ว และการสับกระดาษ เป็นต้น

ศิลปงานฉลุกระดาษในประเทศไทยนั้น ถือว่าเป็นงานศิลปะที่ก่อกำเนิดจากช่างสิบหมู่ ตามพงศาวดารกล่าวไว้ว่า ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระเจ้าแผ่นดิน ลำดับพระองค์ที่ 8 แห่งกรุงศรีอยุธยาได้โปรดให้ตราพระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน และนาทหารหัวเมืองขึ้นให้เป็นระเบียบในการบริหารราชการ ระบุถึง “กรมช่างสิบหมู่” ซึ่งประกอบด้วยช่างในสาขาต่างๆ ได้แก่ 1. ช่างเขียน 2. ช่างมุก 3. ช่างแกะ 4. ช่างหุ่น 5. ช่างปั้น 6. ช่างปูน 7. ช่างรัก 8. ช่างบุ 9. ช่างกลึง 10. ช่างหล่อ 11. ช่างไม้สูง 12. ช่างสลัก 13. ช่างไม้ 14. **ช่างฉลุกระดาษ** (รุ่งอรุณ กุลธำรง, 2550 : 2)

นอกจากนี้ยังปรากฏชื่อ ช่างกระดาษจากคำโคลงพระนิพนธ์ใน พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ ผู้ทรงกำกับดูแลกรมช่างสิบหมู่ในสมัยรัชการที่ 5 ซึ่งได้ทรงนิพนธ์ ความว่า

“เขียน, กระดาษ, แกะ, หุ่น, ปั้น, ปูน, รัก, บุ, กลึง, หล่อ, ไม้สูง, สลัก, ช่างไม้” (บริษัทคอนซัลแทนท์ออฟเทคโนโลยีจำกัด, 2548 : 1)

และจากหลักฐานตามพจนานุกรมศัพท์ศิลปกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน อ้างถึงสมเด็จพระบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีลายพระหัตถ์ ประทาน พระยาอนุমানราชชน ลงวันที่ 31 ส.ค. 2479 มีใจความตอนหนึ่งว่า “ช่างสิบหมู่เป็นชื่อกรม ที่รวมช่างไว้ได้ 10 หมู่ด้วยกัน ไม่ใช่ช่างในบ้านเมือง มีแค่ 10 อย่างเท่านั้น” และเฉพาะในกฎหมายตรา 3 ดวง มีชื่อช่างต่างๆ มากกว่า 10 อย่าง เช่น ช่างเลื่อย ช่างก่อ ช่างดอกไม้เพลิง ช่างปั้น ช่างสนะ ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างหุ่น และช่างรัก เป็นต้น ซึ่งได้ระบุไว้ว่า หมู่ช่างสลักประกอบด้วย ช่างฉลุ **ช่างกระดาษ** ช่างหยวก ช่างเครื่องสด (สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม 16, 2550 : 1)

จากที่กล่าวมาสันนิษฐานได้ว่า ศิลปะงานฉลุกระดาษในประเทศไทยน่าจะมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ซึ่งงานช่างสิบหมู่ได้เผยแพร่ออกมาสู่ช่างพื้นบ้านตามคำกล่าวที่ว่า กรมช่างสิบหมู่นี้ถือได้ว่า เป็นสถาบันผลิตต้นแบบว่าด้วย รูปลักษณะ หลักการ และวิธีการช่างศิลป์แบบไทยประเพณี งานของช่างสิบหมู่แต่ละสาขา ที่ได้รับการสร้างสรรค์และแสดงออกให้เห็น สามารถนำไปเป็นแบบแผนของช่างพื้นบ้าน สร้างงานศิลป์ เผยออกไปเป็นลำดับมาทุกสมัย

ศิลปะงานฉลุกระดาษจัดเป็นงานช่างแขนงหนึ่งในช่างสิบหมู่ สมัยโบราณได้ฉลุกระดาษเพื่อใช้ประดับปลัฟปลา หรือพระเมรุของพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ แต่ในปัจจุบันงานฉลุกระดาษค่อนข้างหาได้ยากโดยเฉพาะในภาคอีสานยังไม่มีเป็นที่รู้จักหรือกล่าวถึงนัก

ศิลปะงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานถูกสร้างสรรค์มาจากภูมิปัญญาและความชำนาญที่สั่งสมมาจากบรรพบุรุษผ่านทายาทผู้รับช่วง ช่างฉลุกระดาษพื้นบ้านจึงนับเป็นบุคคลสำคัญที่มีบทบาทต่อการอนุรักษ์ ส่งเสริม และสืบทอดงานศิลปะอันมีค่านี้ แต่ในปัจจุบันกลับพบว่า มีผู้สืบทอดงานศิลปะแขนงนี้น้อยมาก เนื่องจากการถ่ายทอดฝีมืองานศิลปะในอดีต ไม่ได้มีตำราเรียนที่เป็นหลักฐานบันทึกไว้อย่างแน่นอน เป็นการถ่ายทอดด้วยการสอนด้วยวาจา และให้ลงมือฝึกหัด เรียนรู้ด้วยตนเองจนกว่าจะชำนาญ ช่างโบราณต่างก็สอนและฝึกฝนกันเอง และมักจะไม่วอมเผยแพร่วิธีหรือสอนแก่คนทั่วไป จะเลือกโดยเจาะจงตัวบุคคลที่จะถ่ายทอดวิชาให้หรือไม่ก็ถ่ายทอดให้บุคคลในครอบครัวเท่านั้น เพราะเกรงว่าจะมีผู้แข่งขันซึ่งเท่ากับเป็นการตัดทางทำมาหาเลี้ยงชีพของตนเอง

1. ช่างฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสาน

ช่างฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานส่วนใหญ่เป็นเพศชายและได้เรียนรู้วิชาฉลุกระดาษมาจากบรรพบุรุษและผู้ใกล้ชิด ได้แก่ บิดา ปู่ พี่ เพื่อน พระสงฆ์บางท่านศึกษาเรียนรู้ด้วยตนเองจากงานฉลุกระดาษที่ได้พบเห็นก็มี ช่างฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานในปัจจุบัน (2550) จะมีอายุตั้งแต่ 60 ปีขึ้นไป เนื่องจากคนรุ่นลูกหลานในปัจจุบันไม่ค่อยมีใครสนใจหรือคิดจะสืบทอดศิลปะแขนงนี้ ช่างฉลุกระดาษบางท่านเริ่มศึกษาการฉลุกระดาษตั้งแต่อายุยังน้อย แต่บางท่านได้ศึกษาเมื่อมีอายุมากแล้วก็มี

ช่างฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานสามารถแบ่งตามเครื่องมือที่ใช้ฉลุได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ฉลุโดยใช้กรรไกรและกลุ่มที่ฉลุโดยใช้ส่ว ช่างฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานส่วนใหญ่มักมีฝีมือในเชิงช่างอื่นๆ ด้วย เช่น การแกะสลักไม้ ทำเทียนเล็ก ทำบั้งไฟ

เป็นต้น ทั้งนี้เพราะงานฉลุกระดาษถือได้ว่า เป็นพื้นฐานของงานช่างอื่นๆ (หนุ่มอูญ ประทุมวัน, สัมภาษณ์. 2550)

ปัจจุบันยังมีการว่าจ้างงานฉลุกระดาษอยู่บ้าง เช่น การฉลุกระดาษเพื่อใช้ประดับตกแต่งบั้งไฟ ทั้งนี้พบว่า ผู้สืบทอดงานฉลุกระดาษนี้มีน้อยมาก ลูกหลานส่วนใหญ่มักไปประกอบอาชีพด้านอื่น สาเหตุอาจเป็นเพราะการฉลุกระดาษมีขั้นตอนและกรรมวิธีที่ยากเกินไป ค่อนข้างใช้เวลานานจึงไม่ค่อยได้รับความสำคัญ นอกจากนี้พบว่าช่างฉลุกระดาษเองอาจหวงวิชาจึงไม่ค่อยอยากสอนให้ใคร ทำให้ปัจจุบันการใช้งานฉลุกระดาษมีน้อยลง มีการปรับเปลี่ยนวิธีการไปตามยุคสมัย เช่น งานตกแต่งโรงศพก็จะใช้แบบสำเร็จซึ่งทำได้ง่ายกว่า (โส ทอวิเศษ, สัมภาษณ์. 2550)

การสืบทอดประเพณีของชาวอีสานนั้น จะเห็นว่า มีการนำงานฉลุกระดาษเข้าไปประกอบด้วยเป็นส่วนใหญ่ อาทิเช่น ประเพณีบุญพระเวส บุญบั้งไฟ บุญกฐิน เป็นต้น ซึ่งช่างฉลุกระดาษส่วนใหญ่ล้วนแต่เป็นคนเผ่าคนแก่ ในขณะที่ประเพณีอันงดงามของชาวอีสานนี้จะต้องดำเนินต่อไป แต่ในอนาคตอาจไม่เหลืองานฉลุกระดาษอันวิจิตรบรรจงจากช่างฝีมืออีสานซึ่งเป็นสิ่งช่วยเชิดชูประเพณีอันล้ำค่าก็เป็นได้

2. รูปแบบและลวดลาย

ศิลปะงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานแบ่งเป็น 2 รูปแบบ คือ

1. แบบ 2 มิติ งานฉลุกระดาษโดยทั่วไปจะมีลักษณะแบบ 2 มิติ ซึ่งจะนำไปประกอบกับวัสดุอื่นเพื่อใช้ในงานประดับตกแต่งอีกด้วย
2. แบบ 3 มิติ ได้แก่ พวงมาลัย ซึ่งจะใช้ประดับตกแต่งโดยการแขวน ใ้คู่กับบังสุริยประดับตกแต่งตามงานบุญต่างๆ เป็นลายที่แขวนตามมุมทั้ง 4 มุม (เตียงนอนพระสงฆ์ที่ทำขึ้นเวลามีการบวชพระ กองฮอด และกฐิน โดยชาวบ้านนิยมตกแต่งเตียงหรือเมืงนั้นให้สวยงามด้วยลวดลายต่างๆ ตามความเหมาะสม) หรือใช้ประดับตรงกลางเมรุ ให้ดูสวยงาม ลักษณะเช่นเดียวกับตุ๊กทางภาคเหนือ หรือพวงมะโหดของภาคใต้

ภาพที่ 1 งานฉลุกระดาษแบบ 2 มิติ (ซ้าย) และ 3 มิติ (ขวา)

การสร้างสรรค์ลวดลายฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนั้น ช่างฉลุกระดาษแต่ละท่านจะเรียนรู้และฝึกฝนมาแตกต่างกัน บางท่านจะมีลวดลายที่สืบทอดมาจากลวดลายดั้งเดิมที่ได้รับการสอนมา แต่บางท่านจะคิดออกแบบพัฒนาลวดลายฉลุกระดาษขึ้นมาใหม่ ปัจจุบันยังไม่พบว่ามีการผลิตหรือรวบรวมเป็นตำราแต่ประการใด

สมศักดิ์ สันธะเวชญ์ และคณะ (2548) กล่าวว่าในภาคต่างๆ ของประเทศไทย ไม่ว่าจะเป็นภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ต่างมีรูปแบบของงานศิลปะประจำท้องถิ่นนั้นๆ แตกต่างตามลักษณะภูมิประเทศ แรงจูงใจ วัสดุอุปกรณ์ แต่มีความคล้ายคลึงกันในแนวคิดที่นำรูปร่าง รูปทรงจากธรรมชาติมาประดิษฐ์ใหม่ให้งดงาม มีความนุ่มนวล ประณีต และรวมถึงความเชื่อทางศาสนาที่เหมือนกันจนกระทั่งพัฒนาขึ้นเป็นศิลปะในท้องถิ่นและศิลปะไทย

ศิลปะไทยเป็นพื้นฐานสำคัญต่อการสร้างสรรคงานศิลปะในแต่ละภูมิภาคของไทย ทั้งนี้ลวดลายของศิลปะไทยที่มีเอกลักษณ์อันงดงามอ่อนช้อย นับว่ามีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์ลวดลายฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานอีกด้วย

จะสังเกตได้ว่า ลวดลายฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนั้นจะไม่เน้นการสร้างลวดลายที่เป็นภาพสำเร็จแบบจีนซึ่งเป็นภาพที่มีเนื้อหาเรื่องราวเหมือนภาพวาดที่สามารถรับรู้และเข้าใจได้ง่ายกว่า แต่ลวดลายฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนั้นเป็น

ลวดลายที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะไทยภาคกลางเป็นส่วนใหญ่และได้พัฒนาปรับเปลี่ยนจนกลายมาเป็นลักษณะเฉพาะตัวของช่างอีสาน ซึ่งเป็นลวดลายที่มีลักษณะแบบอุดมคติ เช่น ลายใบเทศ ลายหน้าสิงห์ ฯลฯ นำไปใช้ประกอบเพื่อการประดับตกแต่งมากกว่าการแฝงความหมายและเนื้อหาเรื่องราวแบบจีน

โดยลักษณะภูมิประเทศของภาคอีสานซึ่งอยู่ติดกับประเทศเพื่อนบ้าน ได้แก่ ประเทศลาว และกัมพูชา นอกจากจะมีวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกันแล้ว ยังมีการอพยพย้ายถิ่น จนเกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ศิลปวัฒนธรรมซึ่งกันและกัน เกิดการลอกเลียนแบบระหว่างช่างด้วยกัน ลวดลายฉลุกระดาดพื้นบ้านอีสานจึงได้รับอิทธิพลจากประเทศเพื่อนบ้านด้วย จากคำบอกเล่าของช่างฉลุกระดาดพื้นบ้านอีสาน (หนูมอญ ประทุมวัน, สัมภาษณ์. 2550) ทำให้ทราบว่า ลวดลายฉลุกระดาดพื้นบ้านอีสานนั้นเป็นลวดลายที่เกิดจากผสมผสานของเชื้อชาติต่างๆ มีทั้งลวดลายแบบไทย ลวดลายที่ได้อิทธิพลจากหลวงพระบาง ประเทศลาว และได้รับอิทธิพลจากลวดลายของประเทศกัมพูชา เช่น ลายดอกไม้ ลายพรรณไม้ต่างๆ

นอกจากนี้ตามคำบอกเล่าของช่างฉลุกระดาด ในการคิดออกแบบลวดลายต่างๆ นั้นได้ดัดแปลงขึ้นโดยเลียนแบบธรรมชาติ เช่น เห็นดาว ก็นำมาดัดเป็นลายดาว เห็นเถาวัลย์ก็มาดัดเป็นเถาวัลย์ เห็นดอกผักแว่น ก็นำมาคิดเป็นลายดอกผักแว่น เป็นต้น (สมพาน อำพันธ์, สัมภาษณ์. 2551)

จากเหตุผลดังกล่าวสามารถแบ่งลวดลายฉลุกระดาดพื้นบ้านอีสานออกได้ดังนี้

1. ลวดลายแบบอีสานแท้ ได้แก่ ลายขึ้นหมี่ ลายตีนชันทองมัทรี เป็นต้น
2. ลวดลายแบบผสมผสาน โดยผสมผสานลวดลายไทยและอีสานเข้าด้วยกัน เช่น กนกใบเทศ กนกหัวนาถ ลายหน้าสิงห์ ลายแข่งสิงห์ ลายน่องกิ้งก่าลายประจำยาม ลายดอกจันทร์ เป็นต้น
3. ลวดลายแบบประยุกต์ เป็นลวดลายที่คิดขึ้นมาใหม่ ได้แก่ ลายดาว ลายผีเสื้อ เป็นต้น
4. ลวดลายแบบลาว เป็นลวดลายที่ได้รับอิทธิพลจากชนชาติอื่น ได้แก่ ลายหลวงพระบาง ลายเวียงจันทน์ เป็นต้น

ภาพที่ 2 ลายขึ้นหมี ลายประจำยาม ลายผีเสื้อ และลายหลวงพระบาง (เรียงลำดับจากซ้ายไปขวา)

ลวดลายฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานโดยใช้กรรไกรนั้น จะเป็นลวดลายที่เกิดจากการพับกระดาษเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งก็มีวิธีการพับกระดาษหลายวิธี ลวดลายที่ได้จะมีลักษณะที่สมมาตรกันตามรอยพับ แต่ลวดลายฉลุกระดาษโดยใช้สิ่วฉลุ หรือ สับนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นลายที่จบในตัว จะใช้การพับกระดาษน้อยกว่าการฉลุโดยใช้กรรไกร เนื่องจากการฉลุโดยใช้กรรไกรจะพับกระดาษเป็นทบแล้วตัดฉลุลอกมา ส่วนการฉลุด้วยสิ่วจะวางกระดาษซ้อนกันหลายๆ แผ่น แล้วสับเหมือนกับการทำหนังสือปักดือหรือหนังสือตะลุงของอีสาน (สม จันทพันธ์, สัมภาษณ์. 2550) ลวดลายฉลุกระดาษจากสิ่วจะเป็นลวดลายที่มีรูปแบบตายตัว คือ ทำตามแบบที่เขียนไว้แล้ว ส่วนใหญ่จะใช้เพื่อประกอบในการประดับตกแต่งโคมไฟ และเอนกไฟฟ้า

ลวดลายของงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนั้น นอกจากจะขึ้นอยู่กับประสบการณ์ที่ฝึกฝนมาของช่างแต่ละท่านแล้ว เทคนิคที่สำคัญก็คือ การพับกระดาษ ลวดลายก็จะแตกต่างกันออกไปตามจำนวนครั้งที่พับ ซึ่งลวดลายฉลุกระดาษส่วนใหญ่ช่างจะพัฒนาขึ้นเอง โดยผสมผสานลวดลายแบบไทยกับลวดลายที่มีลักษณะเฉพาะตัวของช่างแต่ละท่าน

จากการสัมภาษณ์ช่างฉลุกระดาษ (หนูมอญ ประทุมวัน, สัมภาษณ์. 2550) ทำให้ทราบว่า งานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานส่วนใหญ่ไม่ค่อยเน้นการแฝงความหมายเพื่อการนำไปใช้สักเท่าไร เนื่องจากลวดลายทั่วไปจะใช้ในการประดับตกแต่งเป็นหลัก ลวดลายฉลุกระดาษส่วนใหญ่จึงไม่เฉพาะเจาะจงว่าต้องใช้กับงานใด แต่จะเลือกใช้ตามความเหมาะสมของลวดลายกับลักษณะของสิ่งนั้นๆ เช่น ลายเพดาน ลายผนัง

ฯลฯ นอกจากนี้ยังพิจารณาตามความเหมาะสมของขนาดลาย เช่น ลายฐานลายขอบ ฯลฯ มีบางลวดลายเท่านั้นที่ใช้กับงานเฉพาะอย่าง ได้แก่

1. ลวดลายที่ใช้ประกอบเพื่อทำเศวตฉัตรและบังสุริย¹ ในงานบุญพระเวสและบุญกฐิน

1.1 ลายกนกหัวนาค ลายกนกกลีบบัว และลายกนกใบเทศ จะใช้ทำเศวตฉัตรในงานบุญพระเวส และบุญกฐิน ซึ่งเป็นลวดลายเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนา ถือว่ามีความเป็นสิริมงคล

1.2 ลายใบเทศจะใช้ทำบังสุริยในงานบุญพระเวสและบุญกฐิน เพราะมีลักษณะคล้ายกับใบโพธิ์ เมื่อนำไปประกอบเป็นบังสุริยเชื่อว่าจะทำหน้าที่เพื่อป้องกันสิ่งไม่ดี

ภาพที่ 3 ลายกนกหัวนาค (ซ้าย) และ ลายใบเทศ (ขวา)

¹ เศวตฉัตร หรือเสดถะสัด หมายถึง เครื่องประกอบพิธีบวงสรวงในงานพิธีต่างๆ แต่ชาวอีสานนิยมนำมาประกอบในงานประเพณีฮีตสิบสอง คองงานบุญมหาชาติหรืองานบุญพระเวส (บุญพระเวส) และงานบุญกฐิน ซึ่งจัดขึ้นเป็นประจำทุกปี เศวตฉัตรมีรูปร่างคล้ายร่มซ้อนกันขึ้นเป็นชั้นๆ ชั้นบนจะมีขนาดเล็กกว่าชั้นล่างลดหลั่นกันไปตามลำดับ นิยมทำเป็นชั้น 7 ชั้น แต่ละชั้นจะใช้กระดาษที่มีสีสันสวยงามฉลุเป็นลวดลายแบบไทยอีสานแล้วนำมาติดกับฉัตรที่จัดทำไว้ ความสวยงามของฉัตรอยู่ที่ลวดลายการฉลุกระดาษ ตามประเพณีอีสานเศวตฉัตรจะต้องตั้งคู่กับบังสุริย ซึ่งบังสุริยจะมีลักษณะคล้ายรูปใบโพธิ์มี 7 ชั้น ทำหน้าที่ป้องกันแสงตะวันหรือสิ่งที่ไม่ดีไม่เป็นมงคลเข้ามาใกล้ในงานพิธี บังสุริยจะประกอบเป็นของคู่คู่คู่คู่กับเศวตฉัตรถึงจะเป็นมงคลในงานพิธีนั้น ในงานบุญพระเวส ขบวนแห่พระเวสสันดรจะมีการทำเศวตฉัตรและบังสุริยติดตามเครื่องอันเชิญพระเวสสันดรเข้าเมือง อีกทั้งจัดทำเศวตฉัตรและบังสุริยจำนวน 8 ต้นเพื่อประกอบฯ ศาลาโรงธรรมให้ครบทั้ง 8 ทิศ เพื่อความเป็นสิริมงคล ส่วนในงานบุญกฐินนั้น บริเวณงานที่ตั้งองค์กฐินจะต้องทำเศวตฉัตรและบังสุริยจำนวน 4 ต้น เพื่อบูชาทิศทั้ง 4 เพื่อความเป็นสิริมงคลเช่นเดียวกัน

2. ลวดลายที่ใช้ประดับตกแต่งโลงศพ ซึ่งเกี่ยวข้องกับความเชื่อของชาวอีสาน ดังนี้ คือ

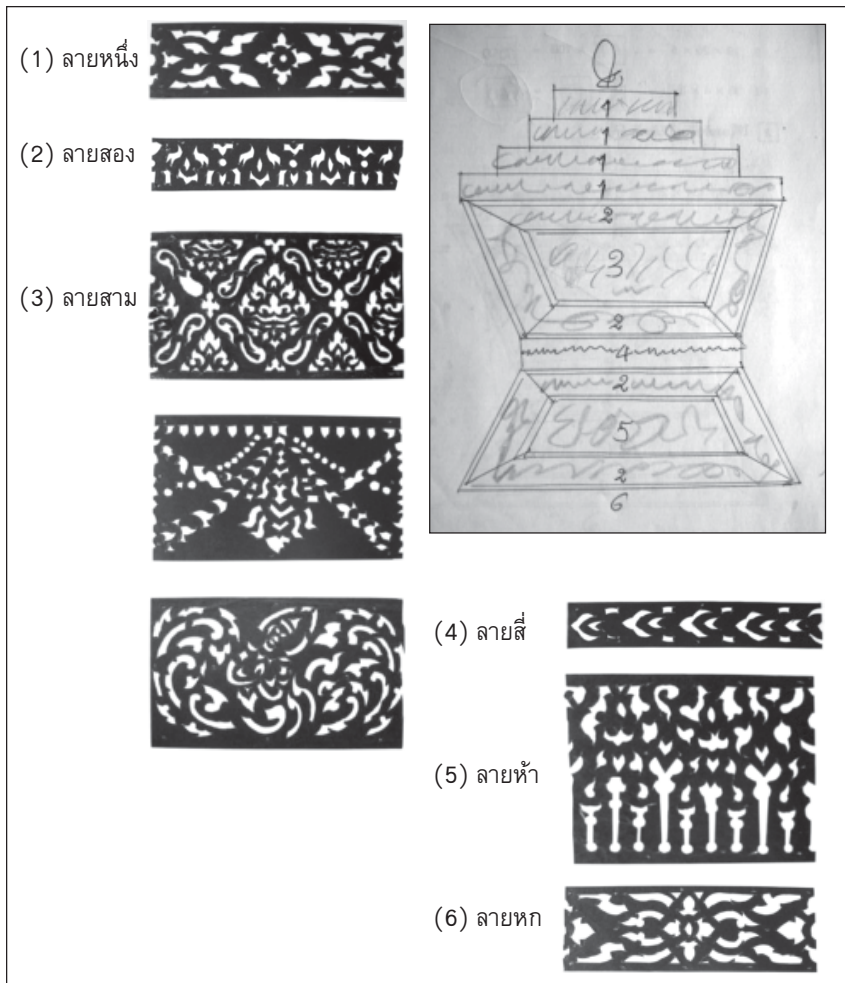
2.1 ลายเทพนมและลายพวงมาลัยถือเป็นการให้เกียรติยกย่องแก่ผู้ตาย

2.2 ลายราหูคาบจันทร์ เป็นลวดลายเกี่ยวกับการเกิดจันทร์คราส เชื่อว่าจะเกิดเรื่องไม่ดี

2.3 ลายดินชินนางมัทรี มีที่มาจากเวชสันดรชาดก เป็นกัณฑ์ที่พระนางมัทรีเศร้าโศกเสียใจที่สูญเสียพระโอรสพระธิดาเป็นลวดลายที่มีความหมายเกี่ยวกับความเศร้าโศก (โส ทองวิเศษ, สัมภาษณ์. 2550)

ในภาคอีสานจะมีการทำโลงศพสำหรับสามัญชนทั่วไป นอกจากการตกแต่งเพื่อความสวยงามแล้วยังถือเป็นการให้เกียรติยกย่องแก่ผู้ตาย โดยจะใช้สีในการฉลุ แต่ละลายใช้เวลาค่อนข้างนาน ซึ่งลวดลายฉลุกระดาดด้วยสีที่ใช้ในการประดับตกแต่งโลงศพจะเป็นลวดลายเฉพาะ โดยจะมีขนาดและลวดลายตามแบบโลงศพ คือ

1. ลายหนึ่ง ได้แก่ ลายกระจัง ใช้สำหรับแต่งขอบส่วนยอดโลง
2. ลายสอง ได้แก่ ลายใบดอกบัว ใช้สำหรับแต่งขอบส่วนตัวโลง
3. ลายสาม ได้แก่ ลายราหูคาบจันทร์ ลายพวงมาลัย ลายเทพนม เป็นลายหลักใช้ตกแต่งตัวโลงโดยจะเลือกใช้ลายใดลายหนึ่ง
4. ลายสี่ ได้แก่ ลายกระดุกู๋ ใช้ตกแต่งขอบส่วนฐานโลง
5. ลายห้า ได้แก่ ลายดินชินนางมัทรี เป็นลายเชิง ใช้ตกแต่งส่วนฐานโลง
6. ลายหก ได้แก่ ลายแม่ชีไฟ หรือกำมปู ใช้ตกแต่งขอบส่วนฐานโลง

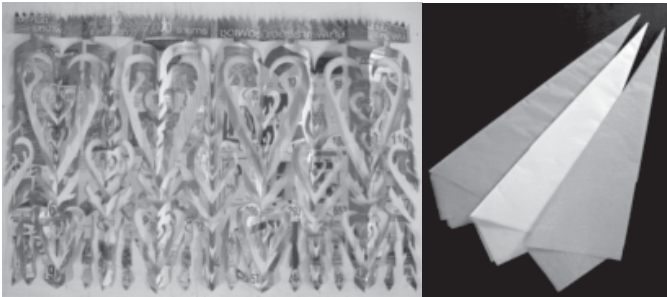

ภาพที่ 4 แบบแสดงลวดลายฉลุกระดาดด้วยลวดที่ใช้ประดับตกแต่งโครงสร้าง

3. เทคนิคและกรรมวิธี

วัสดุและเครื่องมือที่ใช้ในงานฉลุกระดาดพื้นบ้านอีสาน ได้แก่ กระดาดทอง อังกฤษหรือกระดาดขุดจี กระดาดแก้วหรือกระดาดวาว กระดาดฟางหรือ

กระดาษมันปู นอกจากนี้ยังพบว่า มีการใช้กระดาษเหลือใช้ ได้แก่ กระดาษโบว์ร ห้างสรรพสินค้าต่าง ๆ ซึ่งการนำกระดาษเหลือใช้มาฉลุสะท้อนให้เห็นถึงความเรียบง่ายของชาวอีสาน และการรู้จักประยุกต์ใช้สิ่งที่มืออยู่ใกล้ตัวมาสร้างสรรค์ให้เกิดประโยชน์ ช่างฉลุกระดาษกล่าวว่ากระดาษอะไรก็ใช้ได้ขอให้มันเ็นอบาง กระดาษที่ใช้ในการประดับตกแต่งทั่วไปจะไม่มีerkกำหนดสี แต่งานฉลุกระดาษที่ใช้ในการประดับตกแต่งโรงศพส่วนใหญ่จะใช้สีดำ สีขาวและสีทอง เป็นหลัก

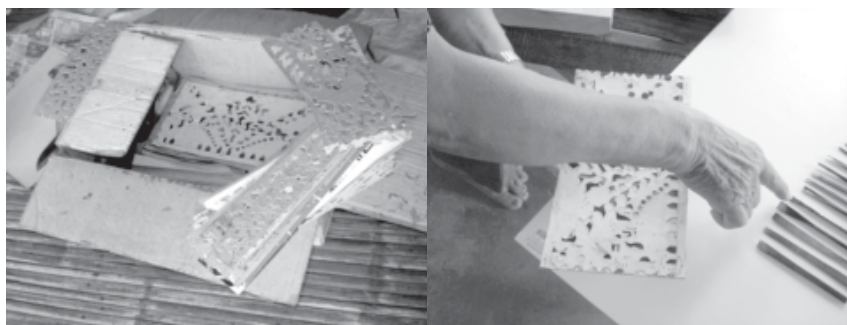
ภาพที่ 5 กระดาษที่ใช้ในงานฉลุ ได้แก่ กระดาษทองอังกฤษ กระดาษฟาง กระดาษแก้ว และกระดาษเหลือใช้

เครื่องมือที่ใช้ในงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานมี 2 ชนิด คือ กรรไกร และสิ่ว ซึ่งการฉลุกระดาษด้วยสิ่วจะต้องมีอุปกรณ์ที่ใช้คู่กัน คือ ค้อนไม้

ภาพที่ 6 เครื่องมือฉลุกระดาษ ได้แก่ กรรไกร สิ่ว และค้อนไม้

เทคนิคและกรรมวิธีในการฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานจะแตกต่างกันไปตามเครื่องมือที่ใช้ในการฉลุ การฉลุกระดาษโดยใช้กรรไกรอาจจะไม่มีการร่างแบบไว้ก่อน จะฉลุด้วยฝีมือและความชำนาญของช่างแต่ละคน การฉลุหรือสับด้วยส่วจะต้องมีแบบที่ทำไว้ด้วยกระดาษแข็ง โดยฉลุเป็นลวดลายไว้ก่อน ทั้งนี้จะต้องทำส่วและค้อนไม้ขึ้นเอง โดยส่วต้องมีรูปแบบและขนาดตามลวดลายที่ออกแบบไว้ ดังนั้นจึงมีข้อแตกต่างกัน คือ ลวดลายฉลุกระดาษจากกรรไกรจะมีความเป็นอิสระมากกว่า ลวดลายที่ฉลุด้วยส่ว เพราะช่างฉลุกระดาษด้วยกรรไกรบางท่านจะคิดลวดลายฉลุกระดาษขึ้นเองในทันทีทันใดก็มี แต่การใช้ส่วจะมีข้อดีตรงที่จะได้ลวดลายที่คมกว่าและฉลุเข้ามุมแคบๆ ได้ดีกว่า นอกจากนี้การฉลุกระดาษโดยใช้กรรไกร จะใช้การพับกระดาษมากกว่าการฉลุโดยใช้ส่ว เพราะการฉลุด้วยส่วลวดลายที่ได้มักเป็นลวดลายที่จบในตัว

ภาพที่ 7 การฉลุกระดาษด้วยส่วต้องมีแบบที่ทำด้วยกระดาษแข็ง และส่วที่ต้องทำขึ้นเอง ให้มีรูปแบบและขนาดตามลวดลายที่ออกแบบไว้

เทคนิคการฉลุกระดาษโดยใช้กรรไกร ต้องมีความใจเย็น ใช้วิธีหมุนกระดาษ แทนการหมุนกรรไกร ช่างฉลุกระดาษที่มีความชำนาญมักไม่ใช้แบบในการฉลุ และไม่มีการร่างเส้นก่อนฉลุ ลวดลายในการฉลุกระดาษโดยใช้กรรไกรขึ้นอยู่กับช่างแต่ละท่านซึ่งมีลักษณะและเทคนิคเฉพาะตน

สิ่งสำคัญหรือหลักการในการฉลุกระดาษด้วยกรรไกรที่จำเป็นต้องคำนึงถึงก็คือ ต้องฉลุกระดาษด้วยความรวดเร็ว เพราะจะทำให้รอยฉลุดูไม่สวยงาม

นอกจากนี้กรรไกรต้องคม และมีปลายแหลม เพื่อช่วยให้ฉลุรายละเอียดเล็กๆ ได้ดี แต่ช่างฉลุกระดาษที่มีความชำนาญแล้วสามารถใช้กรรไกรแบบใดก็ได้

ภาพที่ 8 การฉลุกระดาษโดยใช้กรรไกร (ซ้าย) และงานฉลุกระดาษจากกรรไกร (ขวา)

งานฉลุกระดาษจากส้อมสามารถฉลุลวดลายที่มีความละเอียดเล็กๆ ได้ดีกว่าการฉลุด้วยกรรไกร ลวดลายที่ได้จะมีความแม่นยำมากกว่า นอกจากนี้จะสามารถฉลุนกระดาดหลาย ๆ ชั้นซึ่งจะได้จำนวนชิ้นงานมากกว่าการฉลุด้วยกรรไกร ซึ่งส่วนใหญ่จะทำได้เพียงครั้งละ 1 ชิ้นงาน

เทคนิคการฉลุกระดาษโดยใช้ส้อม มือต้องตรง จับส้อมให้ตรง การตอกต้องระวังกระดาษด้านล่างขาด และค้อนที่ใช้ตอกส้อมไม่ควรมีขนาดใหญ่เกินไป ส่วนใหญ่เป็นค้อนที่ทำจากไม้เพื่อลดแรงกระแทกในการตอก

ภาพที่ 8 การฉลุกระดาษโดยใช้กรรไกร (ซ้าย) และงานฉลุกระดาษจากกรรไกร (ขวา)

4. การนำไปใช้

งานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนั้นมีรูปแบบที่เรียบง่ายดังเช่นวิถีชีวิตของชาวอีสาน ที่มีความเรียบง่ายแต่ยึดมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณีที่มีมายาวนาน ดังนั้นงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนอกจากจะนำมาใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันของชาวอีสานแล้ว ยังนำไปใช้ประกอบในงานประเพณีต่างๆ รวมถึงพิธีกรรมและความเชื่อต่างๆ ของชาวอีสานอีกด้วย

การนำงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานไปใช้แบ่งได้ ดังนี้

1. ใช้ประดับตกแต่งทั่วไป ได้แก่ ตกแต่งบ้านเรือน เพดาน ประตู หน้าต่าง ม่านบังตา ฝาผนัง ตกแต่งเวทีการแสดง ตกแต่งบริเวณการจัดงานรื่นเริงต่างๆ เป็นต้น

2. ใช้ประดับตกแต่งในงานมงคล ได้แก่ งานมงคลสมรสหรืองานแต่งงาน ขึ้นบ้านใหม่ ใช้ประดับตกแต่งในงานที่เกี่ยวข้องกับศาสนา อาทิเช่น งานประเพณี บุญพระเวส ใช้ทำเศวตฉัตรและบังสุริย (ฮีตที่ 4 เดือนสี่) งานบุญบั้งไฟ ใช้ตกแต่งบั้งไฟหรือเอ้งบังไฟ (ฮีตที่ 6 เดือนหก) บุญเข้าพรรษา ใช้ตกแต่งเทียนพรรษา (ฮีตที่ 8 เดือนแปด) ใช้ตกแต่งงานกองฮอด (งานสงกรานต์พระสงฆ์ที่มีพรรษามากและเป็นที่เคารพ) งานกองบวช (อุปสมบท) ตกแต่งเม็ง (เตียงนอนพระสงฆ์ที่ทำขึ้นเวลามีการบวชพระ) การทำต้นปราสาทผึ้ง งานวางศิลาฤกษ์ งานบุญกฐิน และใช้ตกแต่งในวัดวาอาราม โบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ ใช้ทำแบบพ่นสีผนังโบสถ์ นอกจากนี้ยังใช้ประดับตกแต่งในพิธีกรรมต่างๆ เช่น พิธีเบิกอุตุ เป็นต้น

3. ใช้ประดับตกแต่งในงานอวมงคล ได้แก่ ใช้ประดับตกแต่งโลงศพ เมรุ เชิงตะกอน เป็นต้น

การนำงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานไปใช้ขึ้นอยู่กับจุดประสงค์ในการใช้งาน ถ้านำไปใช้ในการประดับตกแต่งทั่วไปมักไม่จำเป็นต้องนำไปประกอบกับวัสดุอื่นๆ แต่ถ้านำไปใช้ในงานบุญประเพณีที่มีความสำคัญก็จะต้องนำงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานไปประกอบก่อนจะนำไปใช้

ภาพที่ 10 การใช้งานฉลุกระดาษประดับตกแต่งศาลาการเปรียญ (ซ้าย) และประดับตกแต่งลานการแสดงงูจงอาง (ขวา) ที่บ้านโคกสง่า จังหวัดขอนแก่น

ศิลปะงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนี้ มีทั้งทำขึ้นเพื่อประกอบอาชีพและทำด้วยจิตสาธารณะเพื่อช่วยงานบุญต่างๆ ปัจจุบันจะมีการว่าจ้างทำงานฉลุกระดาษอยู่บ้าง เช่น การตกแต่งโรงศพ การตกแต่งบั้งไฟ ราคาการว่าจ้างทำงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานแบ่งตามลักษณะงาน คือ ทำเศวตฉัตร ชุดละ 1,300 บาท ทำโรงศพ ชุดละ 800 บาท การว่าจ้างทำงานฉลุกระดาษลวดลายต่างๆ ราคาชุดละ 300 บาท มี 10 ลาย ราคาการว่าจ้างงานฉลุกระดาษขึ้นอยู่กับช่างแต่ละท่าน ราคาอาจจะไม่เท่ากันเพราะลักษณะงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนั้นแต่ละงานจะมีเอกลักษณ์เฉพาะตัวของช่างแตกต่างกันไป ปัจจุบันการว่าจ้างทำงานฉลุกระดาษน้อยลงเนื่องจากความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ทำให้วิถีชีวิตของชาวอีสานเปลี่ยนแปลงไป ความเจริญทางเทคโนโลยี ค่านิยมที่เข้ามาทำให้ชาวอีสานต้องปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมใหม่ ทำให้มองข้ามคุณค่าความงามของศิลปะพื้นบ้านที่มีอยู่ของตนไป

สรุป

ศิลปะงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนั้น มีคุณค่าความงามในแง่ทัศนศิลป์และในแง่ประโยชน์ใช้สอยที่แตกต่างกัน คือ ใช้เพื่อการตกแต่งศิลปกรรมอื่น เช่น ตกแต่งบ้านเรือน วัดวาอาราม ตกแต่งบั้งไฟ เทียนพรรษา ต้นประสาธน์ผิ้ง

รวมทั้งใช้ในงานมงคล เช่น งานแต่งงาน งานบวช และใช้ตกแต่งเครื่องประกอบพิธี ในประเพณีสำคัญต่างๆ และใช้งานอวมงคล เช่น ใช้ในการประดับตกแต่งโลงศพ เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตามการนำงานฉลุกระดาษไปใช้ในงานที่เกี่ยวข้องกับศาสนา ล้วนเกิดจากความศรัทธาสูงสุดของชาวอีสานที่มีต่อพุทธศาสนาและความต้องการที่จะสร้างศิลปกรรมเพื่อพุทธศาสนาให้มีความงดงามพิเศษกว่าสิ่งต่างๆ

ศิลปงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสาน เป็นงานศิลปะที่มีความงามเฉพาะของท้องถิ่น เป็นความงามที่สร้างขึ้นมาอย่างง่ายๆ ตามความต้องการของชาวบ้าน สะท้อนถึงสภาพชีวิตความเป็นอยู่ และเอกลักษณ์ของท้องถิ่นนั้นๆ มีคุณค่าต่อการดำรงชีวิตของประชาชนในท้องถิ่น

ชาวอีสานมีการใช้งานฉลุกระดาษเพื่อประดับตกแต่งมาเป็นเวลาช้านาน แต่ในปัจจุบันศิลปงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนับว่าหาได้ยากโดยเฉพาะในเขตชุมชนเมือง ส่วนในชนบทก็ยังมีอยู่บ้างแต่ก็ไม่มากนัก ศิลปงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนับว่าเป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น ที่สะท้อนชีวิตจิตใจและภูมิปัญญาของชาวอีสาน ชาวอีสานควรภาคภูมิใจที่มีศิลปะแขนงนี้ของตนเอง และเป็นหน้าที่ที่จะต้องร่วมกันสืบทอดและอนุรักษ์ศิลปงานฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสานนี้ไว้สืบไป

บรรณานุกรม

เอกสาร

บริษัทคอนซัลแทนท์ออฟเทคโนโลยีจำกัด. (2548). โครงการจัดทำข้อมูลงานศึกษาวิจัยด้านศิลปหัตถกรรมของไทย เรื่อง ช่างสิบหมู่ : ศิลปกรรมไทยโบราณ. ค้นเมื่อ 25 กรกฎาคม 2551, จาก : www.sacict.net/research/T024.doc.

รุ่งอรุณ กุลธำรง. (2550). การสืบทอดงานช่างสิบหมู่. ค้นเมื่อ 25 กรกฎาคม 2550, จาก <http://www.artsth.com/modules.php?name=Top>.

สมศักดิ์ สินธุเวชญ์และคณะ. (2548). สื่อการเรียนรู้ศิลปะ ป.6 สมบูรณ์แบบ ช่วงชั้นที่ 2 ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6. กรุงเทพฯ : [ม.ป.พ.].

สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม 16. (2550). การช่างและหมู่บ้านช่าง.
ค้นเมื่อ 19 ก.ค. 2550, จาก [http://kanchanapisek.or.th/kp6/BOOK16/
chapter8/t16-8-11.htm](http://kanchanapisek.or.th/kp6/BOOK16/chapter8/t16-8-11.htm).

สัมภาษณ์

หนูมอญ ประทุมวัน. (2, 8 กันยายน 2550.). สัมภาษณ์. ช่างฉลุกระดาษพื้นบ้าน
อีสาน. ต.ศิลา อ.เมือง จ.ขอนแก่น.

สมพาน อำพันธ์. (21 มกราคม 2551.). สัมภาษณ์. ช่างฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสาน.
ต.วังเพิ่ม อ.สีชมพู จ.ขอนแก่น.

โส ทองวิเศษ. (29 กันยายน 2550.). สัมภาษณ์. ช่างฉลุกระดาษพื้นบ้านอีสาน.
ต.คำไฮใหญ่ อ.ดอนมดแดง จ.อุบลราชธานี.

สม จันทพันธ์. (30 กันยายน 2550.). สัมภาษณ์. ช่างฉลุกระดาษพื้นบ้าน
ต.คำไฮใหญ่ อ.ดอนมดแดง จ.อุบลราชธานี.

